

Center for Strategic Studies of the
Islamic Republic of Iran Army

Quarterly Journal Of
Army Strategic Research
Print ISSN:27834212
Volume 3, Issue 7
Spring 2024
P.P. 95-112

Political factors affecting the formulation of the defense strategy of the Islamic Republic of Iran towards Türkiye

Khosrow Bolhasani*¹ , MohammadHasan Nami²

Abstract

As two important countries of the Middle East, Iran and Turkey have a common border of 499 kilometers, and for about four centuries, the borders of Iran and Turkey have been the borders of peace and friendship and no major conflict has occurred between them, and in many ways it can be said that Turkey is the most important It is a neighbor of Iran and geostrategically enjoys a prominent position in connecting Asia-Europe. In this research, with the aim of determining "political factors that are effective on the formulation of the defense strategy of the Republic of Turkey against Turkey" by using the descriptive method. Analytical and applied, after conducting theoretical and geopolitical environmental studies, using the opinion of experts, a questionnaire was prepared and distributed among experts and experts related to the subject in the form of a statistical community of 52 people, and then their opinions were collected and the related political factors and treatment on the preparation of the defense strategy of J.A. in relation to the statistical techniques and methods in relation to the analysis of the data, the action and the result of the research, 12 political factors (the degree of integration of the people of eastern Turkey with the central government; the sphere of influence and Influence in the region and the world is active in the region, and the success of Turkey's foreign policy in order to confront the ideas of the Islamic revolution in the region Common opposition groups, Turkish men's membership and influence in regional and international unions

Keywords: Political factors, Defense strategy , Iran, Turkey

Citation : Boalhasani, Khosrow; Nami, MohammadHasan(2024). Political factors affecting the formulation of the defense strategy of the Turkish Republic of Türkiye; *Army Strategic Research Quarterly* 3(7). 95-112

1. Associate Professor of National Defense High University, Tehran, Iran. (author)
Email:bolhasanik@yahoo.com

2. Associate Professor of Farabi University of Science and Technology

Received: 2024/03/28
Accepted: 2024/05/17

Article Type : Research - based

عوامل سیاسی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در قبال ترکیه

خسرو بوالحسنی^{۱*} محمدحسن نامی^۲

چکیده

ایران و ترکیه به‌عنوان دو کشور مهم خاورمیانه، ۴۹۹ کیلومتر مرز مشترک دارند و حدود چهار قرن است که مرزهای ایران و ترکیه مرزهای صلح و دوستی بوده و درگیری مهمی در میان آن‌ها رخ نداده است، و به جهات مختلف می‌توان گفت ترکیه مهمترین همسایه ایران بوده و به لحاظ ژئواستراتژیک از موقعیت برجسته‌ای در اتصال آسیا - اروپا برخوردار است، در این پژوهش با هدف تعیین «عوامل سیاسی مؤثر بر مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در قبال ترکیه» با بهره‌گیری از روش توصیفی، تحلیلی و به‌صورت کاربردی پس از انجام مطالعات نظری و محیط شناسی ژئوپلیتیکی، با استفاده از نظر خبرگان پرسشنامه‌ای تنظیم و بین افراد خبره و صاحب‌نظر مرتبط با موضوع در قالب جامعه آماری ۵۲ نفری توزیع و سپس نظر آنان نیز جمع‌آوری شده است و عوامل سیاسی مرتبط و مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در قبال ترکیه تعیین و با استفاده از فنون و روش‌های آماری نسبت به تجزیه و تحلیل داده‌ها اقدام و نتیجه تحقیق، ۱۲ عامل سیاسی (میزان همگرایی مردم شرق ترکیه با حکومت مرکزی؛ همپوشانی جغرافیایی حوزه نفوذ و رقابت در حوزه منافع و علائق دو کشور؛ سیاست مستقل ج.ا.ا در منطقه و جهان؛ افزایش حضور و فعالیت گروه‌های معارض دولت در منطقه شرق ترکیه و درگیری آن‌ها با دولت ترکیه؛ عضویت و نفوذ ترکیه در اتحادیه‌های سیاسی و اقتصادی منطقه‌ای و بین‌المللی؛ وجود اختلافات ارضی و مرزی بین ایران و ترکیه؛ وضعیت تحرک، موفقیت سیاست خارجی ترکیه در سطح منطقه و حوزه خاورمیانه؛ نقش آفرینی نیابتی ترکیه به‌منظور مقابله با اندیشه‌های انقلاب اسلامی در منطقه؛ هم‌راستایی برخی از سیاست‌های ترکیه با سیاست‌های آمریکا و غرب و وجود گروه‌های معارض مشترک؛ تفکر پان ترکیسم در میان دولت مردان ترکیه؛ عضویت و نفوذ ترکیه در اتحادیه‌های سیاسی و اقتصادی منطقه ای و بین‌المللی شناسایی شد که بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در قبال ترکیه تأثیرگذار است.

واژگان کلیدی: عوامل سیاسی، راهبرد دفاعی، ایران، ترکیه

استناد: بوالحسنی، خسرو؛ نامی، محمد حسن (۱۴۰۳). عوامل سیاسی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در قبال ترکیه؛ فصلنامه پژوهش‌های راهبردی ارتش ۳(۱۷). صص ۹۵-۱۱۲.

۱. دانشیار دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران ایران. (نویسنده مسئول) رایانامه: bolhasanik@yahoo.com

۲. دانشیار دانشگاه علوم و فنون فراهی، تهران ایران.

مقدمه

ایران و ترکیه به‌عنوان دو کشور که باهم ۴۹۹ کیلومتر مرز مشترک دارند و از مهمترین مناطق در خاورمیانه هستند و حدود چهار قرن است که مرزهای ایران و ترکیه مرزهای صلح و دوستی بوده و درگیری مهمی در میان آن‌ها رخ نداده است، و به جهات مختلف می‌توان گفت ترکیه مهمترین همسایه ایران بوده و به لحاظ ژئواستراتژیک از موقعیت برجسته‌ای در اتصال آسیا-اروپا و همجواری آن با کانون‌های بحران خاورمیانه، قفقاز و بالکان برخوردار است، که موقعیت مهم و کم نظیری را از نظر راهبردی برای این کشور به وجود آورده و عضویت و اهمیت آن در سازمان پیمان آتلانتیک شمالی (ناتو) را باعث شده‌اند. (کولایی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۶۹-۱۴۱)

ترکیه در تلاش است با حفظ روابط خود با غرب و آمریکا، جایگاه بهتری نسبت به گذشته در تحولات خاورمیانه بدست آورد و نقش مؤثرتری در بحران‌های میان لبنان و فلسطین با رژیم صهیونیستی ایفا نماید که این نگاه سیاست‌مداران ترکیه متفاوت با گذشته بوده و شاید به نوعی تقویت نقش آفرینی خود که منجر به کم‌رنگ کردن و درنهایت حذف جمهوری اسلامی ایران از تأثیرگذاری در تحولات لبنان، فلسطین و درنهایت منطقه شود. که در آن صورت این مهم در واقع نقش آفرینی نیابتی ترکیه به‌منظور مقابله با اندیشه‌های انقلاب اسلامی در منطقه و در جهت منافع آمریکا و رژیم صهیونیستی است. (سنایی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۵۱-۱۸۰)

موضوع‌گیری ترکیه در قبال تحولات سوریه که متحد راهبردی ج.ا.ا است و برگزاری کنفرانس مخالفان دولت سوریه در استانبول به میزبانی ترکیه و درنهایت تلاش برای سرنگونی رژیم حاکم در سوریه، همه دلایل موجه بر نقش آفرینی جدید ترکیه در منطقه است، جایی که ترکیه از نقش میانجی‌گرانه و پشتیبان خارج شده و سعی در مداخله‌جویی دارد. بنابراین، رقابت سنگین ترکیه با جمهوری اسلامی ایران، واقعیتی گریز ناپذیر است. درک شرایط جدید ترکیه می‌تواند تصویر واقع‌گرایانه‌ای از پیچیدگی‌های تعامل و همکاری با این کشور همسایه و رقیب منطقه‌ای برای دولت مردان کشور فراهم آورد. لذا، این تحولات لزوم درک و شناخت ترکیه و رویکرد دفاعی متناسب با این شرایط را به ما گوشزد می‌کند؛ اهمیت این تحقیق به این جهت است که به مراجع تصمیم‌ساز و تصمیم‌گیر دفاعی ج.ا.ا در تدوین و اتخاذ راهبرد دفاعی در قبال ترکیه کمک می‌نماید و مبنایی برای سیاست‌گذاری دفاعی ج.ا.ا

در مقابل ترکیه با توجه به تحولات جدید این کشور باشد. و همچنین زوایای ناشناخته تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در مقابل ترکیه را شناسایی و معرفی نماید. از حیث ضرورت می‌تواند باعث جلوگیری از تجزیه و پراکندگی توان دفاعی ج.ا.ا و آسیب‌پذیری بیشتر ایران در صورت تهدید نظامی از مرزهای شمال غربی کشور بشود. بنابراین، با توجه به توضیحات ارائه شده، مسئله تحقیق این است که عوامل سیاسی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در قبال ترکیه کدامند و تأثیر آن‌ها بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در قبال ترکیه چه میزان است.

پیشینه

با بررسی و مطالعه منابع موجود داخلی و تارنماهای خارجی مرتبط با عنوان مقاله تعدادی کار پژوهشی انجام شده است که به چند مورد در اینجا اشاره می‌شود:

- سهند شهبازی و همکاران در سال ۱۳۹۷ در مقاله‌ای تحت‌عنوان تأثیر روابط ایران و ترکیه بر روند همگرایی در خاورمیانه؛ چالش‌ها و فرصت‌های روابط ایران و ترکیه را بیان کرده، در ادامه بیان می‌کنند که در طول تاریخ روابط ایران و ترکیه دستخوش تغییرات عدیده‌ای بوده است. در برخی دوران‌ها روابط آن‌ها نزدیک‌تر شده و در برخی مواقع نیز دچار تضاد بوده و سردی روابط را به همراه داشته است؛ همسایگی دو کشور ج.ا.ا ایران و جمهوری ترکیه و قرار داشتن آن‌ها در یک منطقه‌ی جغرافیایی و نیز جایگاه قدرتمند دو دولت در منطقه، عرصه‌های رقابت بر سر قدرت و رسیدن به جایگاه برتر منطقه‌ای را هموار کرده است.

- دکتر کیهان برزگر، در مقاله‌ای با عنوان «روابط ایران و ترکیه و راهبردهای سیاسی-امنیتی رژیم صهیونیستی» در سال ۱۳۸۹ به این نتیجه رسیده که ناکامی ایالات متحده آمریکا در کنترل و هدایت بحران‌های منطقه‌ای در افغانستان، عراق، لبنان و فلسطین نوعی خلأ تفکری و راهبردی در غرب آسیا (خاورمیانه) پس از حوادث ۱۱ سپتامبر به وجود آورده است. از سوی دیگر، تغییر و تحولات در راهبردهای سیاست خارجی ترکیه با روی کار آمدن دولت اسلام‌گرا در این کشور، شرایط را برای نزدیک‌تر کردن روابط ایران و ترکیه فراهم آورده است. تقویت روابط، افزایش و تکمیل نقش فعال ایران و ترکیه در مسائل منطقه‌ای، علاوه بر ایجاد یک بلوک قدرتمند در ابعاد سیاسی، اقتصادی و امنیتی توانسته بر معادلات و راهبردهای سیاسی-امنیتی و توازن قوای منطقه‌ای به ضرر جریان غالب غربی به رهبری آمریکا و متشکل از اعراب محافظه‌کار، به خصوص رژیم صهیونیستی تأثیرگذار باشد.

- پژوهشگران دانشگاه بارایلان، رژیم صهیونیستی در پژوهشی تحت عنوان سیاست خارجی ترکیه در قبال کشور های خاورمیانه، ترجمه غلامرضا رفعت نژاد- پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۱ به این نتیجه رسیده‌اند که سیاست خارجی ترکیه پس از حصول نسبی اهداف تدوین‌شده در زمان آتاترک، به‌صورت عمیق مورد بازنگری قرار گرفته و امروز در پی بدست‌گیری رهبری منطقه برآمده است. غرب و ایالات متحده در جهت مهار تمایلات قدرت‌طلبانه ترک‌ها و قراردادن این تمایلات در مسیر منافع خود، طرح خاورمیانه بزرگ را ارائه دادند که ترکیه در آن محوریت می‌یابد.

- دکتر اسدالله اطهری در مقاله‌ای با عنوان امکان‌گذار به همکاری‌های دفاعی و نظامی، در سال ۱۳۸۹ به این نتایج دست یافته است: روابط ایران و ترکیه، پس از انقلاب اسلامی ایران، تحت تأثیر عواملی چون اسلام‌گرا، رقابت ژئوپلیتیکی، رقابت به‌منظور فرمانروایی (هژمون) منطقه‌ای، اقتصادی و سیاسی بوده است. این رقابت توأم با تعامل و درک جایگاه ژئوپلیتیکی در کشور و آگاهی از ظرفیت همدیگر بوده است. با به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه، روابط سیاسی، فرهنگی، امنیتی و اقتصادی دو کشور افزایش‌یافته، حتی ترکیه در پرونده هسته‌ای ایران، طرف مورد اعتماد و اطمینان ایران است، این روابط می‌تواند به روابط نظامی و دفاعی نیز گسترش یابد. دیپلماسی دفاعی می‌تواند در این زمینه، طراحی این‌گونه همکاری‌های دفاعی- نظامی را برعهده بگیرد. در همین راستا موارد زیر می‌تواند مورد مطالعه قرار گیرد: ۱- ایجاد و توسعه همکاری نظامی دو کشور؛ ۲- آموزش متقابل افسران در دانشکده‌های نظامی یکدیگر؛ ۳- برگزاری رزمایش‌های مشترک نظامی؛ ۴- تبادل و فروش تسلیحات و تحقیقات نظامی به یکدیگر؛ ۵- اجرای پروژه‌های مشترک نظامی؛ ۶- همکاری‌های نظامی در زمینه‌های علمی، فنی و آموزشی؛ ۷- پرواز آزمایشی- آموزشی مشترک؛ ۸- ایجاد بازارهای مشترک مرزی و کارخانه‌ها مشترک. در آنجا به این ترتیب، دو کشور ایران و ترکیه، در عرصه جدید، نمونه‌ای از مشارکت راهبردی را به نمایش می‌گذارند که تاکنون در روابط دو کشور سابقه نداشته است.

مفهوم شناسی

عوامل سیاسی: به عواملی اطلاق می‌شوند که برای توزیع و اعمال قدرت در یک جامعه یا بین جوامع تأثیر می‌گذارند. این عوامل می‌توانند شامل ساختارها، بازیگران، فرآیندها و ایده‌هایی باشند که برای تصمیم‌گیری و تفسیر منابع در یک نظام سیاسی تأثیرگذار باشند. (شیرازی، ۱۳۹۵: ۹-۲۵).

موقعیت راهبردی ترکیه:

کشور ترکیه سرزمینی است در غرب آسیا و جنوب شرق اروپا که از سه طرف توسط دریا احاطه شده و از نظر وسعت با حدود ۷۸۰۰۰۰ کیلومتر مربع وسعت، یک کشور نسبتاً بزرگ شناخته شده و چهل و سومین کشور بزرگ جهان محسوب می‌شود. این کشور ۲۶۲۷ کیلومتر مرز خشکی و ۷۰۰۴ کیلومتر مرز آبی با دریاهای اطراف خود دارد. ۹۷ درصد خاک ترکیه به مساحت تقریبی ۷۵۰۰۰۰ کیلومتر مربع شبه جزیره آناتولی است که در آسیا و ۳ درصد آن به مساحت ۲۳۰۰۰ کیلومتر مربع تراس شرقی (تراکیه) است که در اروپا قرار دارد. با این وجود بیش از ۱۰٪ جمعیت ترکیه در تراس شرقی زندگی می‌کنند (مرادیان، ۱۳۸۵: ۱۹).

اروپایی بودن بخشی از ترکیه و آسیایی بودن بخش دیگر آن، موجب شده است این کشور، به لحاظ موقعیت ژئوپلیتیکی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار باشد. ضمن این که با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در اواخر قرن گذشته، بر این اهمیت افزوده شده است. کشور ترکیه از سه طرف، توسط دریا احاطه شده است. دریای سیاه در شمال، دریای مدیترانه در جنوب و دریای اژه در غرب. در شمال غربی، دریای داخلی مهمی به نام دریای مرمره وجود دارد که از سمت شمال به وسیله تنگه مهم و راهبردی بسفر به دریای سیاه و از طریق تنگه مهم داردانل به دریای اژه متصل می‌شود. (زرگر، ۱۳۹۴: ۱۶۹-۱۹۶).

ظرفیت‌های راهبردی هر کشور به ضریب برخورداری از منابع طبیعی خداداد و مدیریت و بهره‌برداری از آن‌ها بستگی دارد. بر این اساس، هر کشوری که از یک یا هر دوی این عوامل برخوردار باشد، از اهمیت راهبردی برخوردار است. ترکیه از لحاظ منابع انرژی غنی نیست و تنها می‌تواند کمتر از ۱۰ درصد نفت موردنیاز خود را از چاه‌های نفت باتمان و دیاربکر تأمین کند. اما، در مقابل، دارای منابع بسیار غنی آب و زغال سنگ است و با تبدیل شدن به قطب ترانزیت انرژی در منطقه که از طریق عبور خط لوله باکو - جیحان و خط لوله گاز طبیعی جمهوری اسلامی ایران و خطوط انتقال انرژی موجود حاصل خواهد شد، از موقعیت راهبردی

مهمی برخوردار است. هم‌اکنون خطوط لوله انتقال نفت و گاز کشورهای ایران، عراق، ترکمنستان، آذربایجان، روسیه و حتی خطوط کشتی‌رانی حمل گاز مصر و الجزایر به سمت ترکیه احداث شده یا در دست احداث یا طراحی هستند. ترکیه همچنین از توان هیدروپلیتیک (سیاست آب) بالایی برخوردار است. این کشور در منطقه‌ای واقع شده است که آب یک معضل بزرگ محسوب می‌شود. از این رو دسترسی به دریاهای سیاه و مدیترانه و نیز آب‌وهوای مناسب و خاک حاصلخیز و عبور بیش از ۱۸۰۰۰ کیلومتر رودهای پر آب و داشتن بیش از ۱۵ دریاچه بزرگ و ده‌ها دریاچه کوچک دیگر، ثروت مهمی برای این کشور فراهم کرده که موجب قدرت و بالا رفتن توان چانه‌زنی آن در مقابل کشورهای همسایه شده است. (مرادیان، ۱۳۸۵: ۳۲-۳۱)

موقعیت راهبردی ایران:

ایران در جنوب غربی آسیا واقع است. آسیای جنوب غربی در حقیقت منطقه واسطه بین سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا است که ایران در این منطقه به‌نحو شدیدی از حوادث این سه قاره متأثر است. زیرا هر نوع واقعه‌ای که در این قاره‌ها به وقوع بپیوندد یا روابط سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی بین این سه قاره، به‌صورتی بر ایران تأثیر خواهد گذاشت. موقعیت راهبردی و توانایی‌های بالقوه و بالفعل اقتصادی و نظامی جمهوری اسلامی ایران، نقش قابل ملاحظه‌ای را برای کشورمان در سطح بین‌المللی فراهم آورده است (کاشی و همکاران، ۱۳۹۲: ۷۹-۹۴).

ایران با کشورهای تازه استقلال یافته آسیای میانه که مشترکات فرهنگی و عمیقی با ایران دارند، به این اهمیت افزوده است. مجموعه عوامل بالا به اضافه ذخایر زیرزمینی، نیروی انسانی سرشار، بنادر، راه‌آهن و جاده‌های مهم ارتباطی و تجارب نظامی هشت سال دفاع مقدس و دستیابی به فناوری‌های پیشرفته نظامی، ایران را به‌طور محوری، آماده ایفای نقش مهم در نظام بین‌الملل می‌کند (نصراللهی و همکاران؛ ۱۳۹۸: ۱۴۳-۱۷۸)

عوامل سیاسی بین‌المللی کشور ترکیه:

با به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه، سیاست خارجی این کشور نسبت به گذشته تفاوت‌های اساسی کرده است. قبل از ورود حزب عدالت و توسعه به صحنه بازی قدرت در ترکیه در سال ۲۰۰۱، دولت مردان این کشور از یک سو، به نزدیکتر شدن هرچه بیشتر به اتحادیه اروپا و از سوی دیگر، برقراری روابط گسترده با رژیم غاصب صهیونیستی توجه

داشتند ترکیه بدون نفی روابط با اتحادیه اروپا، توجه به گسترش مناسبات با شرق یا حوزه امپراطوری عثمانی را در چارچوب همکاری با کشورهای اسلامی فعال کرد (بهشتی پور، ۱۳۹۰).

نگاه ترکیه به جهان اسلام و خاورمیانه و درنهایت تحولات منطقه بدین‌گونه است که ترکیه به‌طور جدی در حال پیگیری پان ترکیسم است. البته بر خلاف گذشته که از این موضوع بهره‌برداری سیاسی می‌شد، در حال حاضر دسته کم در ظاهر از حالت سیاسی به حالت فرهنگی و اقتصادی تبدیل شده است. اتحادیه کشورهای ترک زبان (که مرکزی بزرگ در استانبول دارد) پروژه‌های است که داود اغلو شخصاً آنرا دنبال می‌کند. تأسیس بانک، دانشگاه، بیمه و اتاق بازرگانی مشترک کشورهای ترک و در قالب این اتحادیه پیگیری می‌شود (صدقی زاده، ۱۳۹۰).

روابط دو جانبه خارجی ایران و ترکیه:

ایران و ترکیه دو بازیگر قدرتمند در منطقه پیرامونی خود محسوب می‌شوند که هرکدام اهداف مشخصی را دنبال می‌کند. برقراری روابط گرم و صمیمی میان دو همسایه قدرتمند از اهمیت بالایی برخوردار است و مؤلفه‌های مختلفی بر مناسبات این دو تأثیر می‌گذارند. به نظر می‌رسد سه عنصر دین، اقتصاد و امنیت نقش اصلی را در همسویی منافع ایران و ترکیه بازی می‌کنند و در حقیقت زمینه‌های اصلی گسترش روابط دو کشور همین سه عنصر هستند. در نقطه مقابل می‌توانیم بر دو عنصر واگرایی در روابط ایران و ترکیه اشاره کنیم که عبارتند از: نقش قدرت های جهانی و منطقه‌ای، نظام سکولار ترکیه (ثریا، ۱۳۹۸: ۱۶۹-۱۹۸).

عوامل سیاسی بین‌المللی کشور ایران:

با سقوط رژیم پهلوی در بهمن ۱۳۵۷ فوریه ۱۹۷۹ و پیروزی انقلاب اسلامی، جهت‌گیری انطباق رضایت‌آمیز جای خود را به سیاست اعتراضی سیاست نه شرقی، نه غربی داد. این رخداد، پدیده‌ای بود که توازن قوا در منطقه حساس خلیج فارس را بهم زد و با ایجاد قطب سومی در برابر دو قطب شرق و غرب اعلان موجودیت کرد. این سیاست برگرفته از عقاید اسلامی و دخالت‌هایی بود که قدرت‌های جهانی در ایران روا داشته بودند. (اسدیپور، ح. ۱۳۹۰: ۳۷-۶۲).

رهبر معظم انقلاب اسلامی می‌فرمایند: سه شعار عزت، حکمت، مصلحت را درست باید بفهمیم؛ اگر توانستیم اینها را عملیاتی بکنیم، سیاست خارجی ما همان چیزی خواهد شد که نیاز کشور به آن است و شایسته‌ی تراز نظام جمهوری اسلامی است...» (بیانات مقام معظم رهبری، در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیأت دولت ۱۳۹۲/۶/۶)

حضرت آیت‌الله امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در پردازش معنای سه کلیدواژه «عزت، حکمت و مصلحت» در مقوله سیاست خارجی می‌فرمایند: «عزت»، نفی «دیپلماسی التماسی چه در کلام و چه در محتوا» و پرهیز از چشم دوختن به حرف و تصمیم مقامات کشورهای دیگر است. ایشان تکیه نکردن بر اصول در سیاست خارجی را خلاف عزت و باعث تذبذب دانستند و افزودند: در همه مسائل جهانی در «حرف و اقدام و مواجهه با اقدام دیگران»، عزتمندانه و متکی بر اصول حرکت میکنیم. رهبر انقلاب معنای حقیقی «حکمت» را رفتار و گفتار «خردمندانه، اندیشیده‌شده و محاسبه‌شده» برشمردند و گفتند: هر حرکتی در سیاست خارجی باید عقلانی و فکرشده باشد و تصمیم‌ها و اقدام‌های دفاعی و بدون حساب در مقاطعی به کشور ضربه زده است. مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) نداشتن اعتماد بی‌جا به طرف‌های مقابل را روی دیگر مفهوم «حکمت» برشمردند و فرمودند: البته نباید هر حرفی را در عالم سیاست دروغ دانست؛ چرا که حرف‌های صادقانه و قابل قبول وجود دارد، اما، نباید به همه حرف‌ها اعتماد کرد. «مصلحت» به مفهوم داشتن انعطاف در موارد لازم برای دور زدن موانع سخت و صخره‌ای و ادامه دادن مسیر، کلیدواژه مهم دیگری بود که رهبری به تبیین آن پرداختند. ایشان فرمودند: حفظ اصول منافاتی با مصلحت به معنای یاد شده ندارد. البته چند سال قبل که مفهوم «نرمش قهرمانانه» مطرح شد، در خارج و برخی در داخل برداشت غلط کردند؛ چرا که مصلحت یعنی یافتن راهی برای گذشتن از کنار موانع دشوار و ادامه دادن راه برای رسیدن به هدف (دیدار مسئولان وزارت امور خارجه و سفیران جمهوری اسلامی ایران با رهبر انقلاب 1402/02/30)

چارچوب نظری

- نظریه همکاری و همگرایی^۱:

از نظر «ارنست هاوس»^۱ همگرایی عبارت است از گرایش به سوی ایجاد داوطلبانه واحدهای سیاسی بزرگ‌تری که هر یک از این واحدها به شکل خودآگاهانه‌ای از استفاده و به‌کارگیری

زور در روابط خود با یکدیگر اجتناب می‌ورزند. و در جای دیگر می‌گوید: فرایندی که طی آن رهبران سیاسی کشورهای مختلف متقاعد و راغب می‌شوند تا وفاداری و فعالیت‌های سیاسی خود را به سمت مرکز جدیدی سوق دهند که نهادهایش صلاحیت تصمیم‌گیری ورای ملی دارد (شیرازی، ۱۳۹۵: ۹-۲۵).

«هالستی» در تعریف همکاری می‌گوید: همکاری را می‌توان به مثابه هماهنگی منابع، برنامه‌ها و ایده‌ها در جهت هدفی مشترک بر مبنای قواعد توافق شده و فرمول‌های مربوط به هزینه تعریف کرد. هماهنگ کردن خط‌مشی‌ها نیز به تنظیم سیاست‌های خارجی و داخلی برای تقویت ارزش یا منافع متقابل به نحوی که هزینه و خسارتی برای دیگران ببار نیورد، مربوط می‌شود (هالستی، ۱۳۸۳: ۷۵۷).

نظریه وابستگی متقابل:

این نظریه که درصد تبیین کاهش کارایی قدرت نظامی در روابط بین‌الملل و گسترش همکاری بین دولت‌ها برای رسیدن به دنیایی باثبات بود، ریشه در طرز تفکر بین‌الملل گرایانه یا اینترناسیونالیستی داشت. که بر مبنای آن، امور دنیا به طور عینی در جهت جهانی شدن است و این جریان عینی در روندهای سیاسی به شکل همکاری بین دولت‌ها منعکس می‌شود و در عین حال جریانی مثبت و در راستای صلح و رفاه بیشتر جهانی است. تئوری وابستگی متقابل بر این نکته اساسی مبتنی است، که در دستگاه بین‌المللی معاصر، مسائل اقتصادی و رفاهی، جایگزین مسائل سیاسی و امنیتی شده و از این رو زور و خشونت نمی‌تواند کارایی مناسب در روابط اقتصادی بین دولت‌ها داشته باشد، بلکه برعکس، مذاکره و چانه‌زنی و ارتباطات متقابل می‌تواند، منافع اقتصادی و تکنولوژیکی طرفین را تأمین کند (شیرازی، ۱۳۹۵: ۹-۲۵).

رقابت^۲:

واژه رقابت به وضعیتی اطلاق می‌شود که یک کشور درصد به‌دست آوردن موقعیتی باشد بدون آنکه درصد جلوگیری دیگران از دستیابی به آن برآید. کشورها یا انسان‌ها ممکن است بخاطر دستیابی به عنصری کمیاب تلاش کنند بدون آنکه در صدد جلوگیری دیگران باشند. هنگامی رقابت تبدیل به منازعه می‌شود که طرفین بکوشند موقعیت خویش را با تنزل دادن

1-Ernest B Haas

2-Competition

موقعیت دیگران یا ممانعت از آن‌ها تقویت کرده و مانع دستیابی سایرین به اهدافشان گشته و رقبای خود را از دور خارج و یا حتی نابود کنند. به‌عنوان مثال در یک اختلاف مانند استفاده از یک کیک که معمولاً اندازه ثابتی دارد، اگر دولت «الف» تکه بزرگ‌تر را بردارد، دولت «ب» تصور می‌کند که لزوماً تکه کوچک‌تر نصیب او خواهد شد. ولی در رقابت اندازه کیک متغیر است. دولت الف ممکن است بکوشد به هدفی دست یابد، یا ارزشی را ارتقا دهد. اما، این تلاش به معنای آن نیست که سهم دولت «ب» از آن کم خواهد شد یا دولت دیگر از آن سهمی نخواهد برد؛ چنانکه در دوران امپریالیسم بر سر دستیابی مستعمرات باهم رقابت می‌کردند، اما، وقتی همه سرزمین‌های مستعمرات بین کشورهای امپریالیستی تقسیم شد و دیگر سرزمینی برای استعمار وجود نداشت، رقابت تبدیل به منازعه شد (هالستی، ۱۳۸۳: ۶۹۵).

منازعه^۱:

واژه منازعه به وضعیتی اشاره دارد که در آن گروه انسانی معینی (به لحاظ قبیله‌ای، قومی، زبانی، فرهنگی، مذهبی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و غیره) با گروه یا گروه‌های انسانی معین دیگری به دلیل ناسازگاری واقعی یا ظاهری اهدافشان تعارضی آگاهانه داشته باشند. «لوئیس کوزر» منازعه را چنین تعریف می‌کند: «مبارزه‌ای بر سر ارزش‌ها و مطالبه منزلت، قدرت و منابع نادر که در آن هدف هریک از طرفین خنثی کردن، صدمه زدن یا نابود کردن رقبای خویش است» منازعه با رقابت محض یکسان نیست. هنگامی رقابت به منازعه تبدیل می‌شود که طرفین بکوشند موقعیت خویش را با تنزل دادن موقعیت دیگران، تقویت کرده و مانع از دستیابی سایرین به اهدافشان گشته و رقبای خود را از دور خارج یا حتی نابود کنند. با توجه به شرایط مختلف، منازعات می‌توانند خشونت‌آمیز یا غیر خشونت‌آمیز و «از نظر فیزیکی» آشکار یا نهان، قابل کنترل یا غیرقابل کنترل و حل‌شدنی یا لاینحل باشند. به عبارت دیگر منازعه پدیده‌ای است که در تمامی عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، نظامی، ارزشی و غیره وجود دارد. می‌تواند حالت تشنج، بدبینی، سوءظن، خصومت، مسابقه تسلیحاتی و جنگ را در برگیرد (هراتی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۶۳-۲۸۹).

روش‌شناسی

در این مقاله از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. توصیفی است یعنی به شناسایی و توصیف دقیق عوامل سیاسی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در قبال ترکیه پرداخته است. تحلیلی است چرا که با تحلیل عوامل سیاسی، نگارنده توانسته است درک درستی از محیط ژئوپلیتیکی پیرامون ترکیه ارائه نماید. همچنین محقق برای گردآوری اطلاعات از دو روش کتابخانه‌ای علمی-تخصصی (به‌وسیله رساله‌ها، مقالات علمی-پژوهشی، نقشه‌های منطقه و...) و روش میدانی (به‌وسیله پرسشنامه) استفاده نموده است. در این مقاله، به‌منظور احصا عوامل سیاسی تأثیرگذار بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در قبال ترکیه، گزاره‌های پیشنهادی در قالب پرسشنامه در یک جامعه آماری شامل افراد خبره و صاحب‌نظر مرتبط با مسائل ژئوپلیتیک ترکیه، متخصصان جغرافیای سیاسی، روابط بین‌الملل، سیاست خارجی، در سطوح کشوری و لشگری، با حجم نمونه ۶۳ نفر توزیع شد که در نهایت ۵۲ نفر پاسخگویی نموده‌اند. روش نمونه‌گیری نیز غیراحتمالی است. سؤالات این پرسشنامه در یک درگاه خبرگی ۱۰ نفره مطرح و در دو سؤال به شرح زیر تأیید شد:

۱- آیا این عامل به چه میزان می‌تواند به‌عنوان یک متغیر مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی

ج.ا.ا در قبال ترکیه شناخته شود؟

۲- در صورت تأیید، به نظر شما میزان اثرگذاری این متغیر بر راهبرد دفاعی ج.ا.ا در

قبال ترکیه چقدر است؟

برای تعیین روایی پرسشنامه از فرمول ضریب لاوشه^۱ استفاده شود:

$$C.V.R = \frac{NE - \frac{N}{2}}{\frac{N}{2}}$$

C.V.R = ضریب لاوشه

Ne = تعداد متخصصینی که گزینه مهم و مرتبط را برای سؤال انتخاب کرده‌اند

N = تعداد کل متخصص

ضمناً پس از محاسبه ضریب لاوشه تک تک سؤالات، میانگین سؤالات باقیمانده به‌عنوان شاخص روایی کل، برای پرسشنامه محاسبه شد که میانگین مذکور عدد ۰.۷۹۹ بدست آمده است. لذا، پرسشنامه مزبور از روایی با اعتبار بالا برخوردار است. در واقع می‌توان با درصد اطمینان بالایی نتیجه‌گیری نمود که سؤالات پرسشنامه این پژوهش به‌نحو مطلوب و قابل قبولی، اطلاعات علمی موردنیاز این تحقیق را جمع‌آوری نموده است. برای محاسبه پایایی یا هماهنگی درونی ابزار اندازه‌گیری که خصیصه‌های مختلف را اندازه‌گیری می‌کند، از فرمول آلفای کرونباخ استفاده شد. هرچه آلفای کرونباخ به یک نزدیک باشد، پایایی بیشتر است. فرمول ضریب آلفای کرونباخ:

$$r_a = \frac{k}{k-1} \left[1 - \frac{\sum s^2 k}{\sum s_t^2} \right]$$

$K =$ تعداد سؤال‌های پرسشنامه

$S^2 k =$ واریانس پاسخ‌های همه آزمودنی‌ها به سؤال k ام

$S_t^2 =$ واریانس جمع نمره‌های هر پاسخگو

r_a : ضریب پایایی کرونباخ است که باید بیشتر از ۰/۷۵ باشد تا پایایی تأیید شد.

به‌طور کلی مقدار آلفای کمتر از ۰/۶: غیرقابل قبول، ۰/۷ تا ۰/۸: خوب، ۰/۸ تا ۰/۹:

خیلی خوب، و بالاتر از ۰/۹: بیانگر پایایی عالی ابزار سنجش است.

جدول (۱): مقدار آلفای کرونباخ عوامل سیاسی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در قبال ترکیه

مقدار آلفای کرونباخ	عوامل
۰.۸۶	میزان همگرایی مردم شرق ترکیه با حکومت مرکزی
	همپوشی جغرافیایی حوزه نفوذورقابت در حوزه منافع و علائق دوکشور
	سیاست مستقل ج.ا.ا در منطقه و جهان
	افزایش حضور و فعالیت گروه‌های معارض دولت در منطقه شرق ترکیه و درگیری آن‌ها با دولت ترکیه
	عضویت و نفوذ ترکیه در اتحادیه‌های سیاسی و اقتصادی منطقه‌ای و بین‌المللی
	وجود اختلافات ارضی و مرزی بین ایران و ترکیه
	وضعیت تحرک، و موفقیت سیاست خارجی ترکیه در سطح منطقه و حوزه

خاورمیانه
نقش آفرینی نیابتی ترکیه به منظور مقابله با اندیشه‌های انقلاب اسلامی در منطقه
هم راستایی برخی از سیاست‌های ترکیه با سیاست‌های آمریکا و غرب
وجود گروه‌های معارض مشترک
تفکر پان ترکیسم در میان دولت مردان ترکیه
عضویت و نفوذ ترکیه در اتحادیه‌های سیاسی و اقتصادی منطقه‌ای و بین‌المللی

عوامل دارای آلفای کرونباخ بالای ۰.۷ است، لذا، پایایی پرسشنامه تأیید می‌شود.

تجزیه و تحلیل

الف- مراحل اجرا و تحلیل یافته‌های تحقیق:

در این مرحله به تحلیل داده‌های آماری حاصل از توزیع پرسشنامه‌های مختلف در بین اعضای نمونه آماری و نیز انجام آزمون‌های آماری برای دستیابی عوامل سیاسی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در قبال ترکیه پرداخته می‌شود.

جدول (۲): عوامل سیاسی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در قبال ترکیه

اولویت	Sig	t	میانگین	میزان				عوامل	رتبه
				خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم		
۶	0.00	35/450	4/7969	79/7	20/3	0.0 0	0.0 0	0.0 0	۱ میزان همگرایی مردم شرق ترکیه با حکومت مرکزی
۱۱	0.00	30/342	4/7188	71/9	28/1	0.0 0	0.0 0	0.0 0	۲ همپوشی جغرافیایی حوزه نفوذ و رقابت در حوزه منافع و علائق دو کشور
۱	0.00	25/363	4/5781	57/8	42/2	0.0 0	0.0 0	0.0 0	۳ سیاست مستقل ج.ا.ا در منطقه و جهان
۴	0.00	28/262	4/6719	67/2	32/8	0.0 0	0.0 0	0.0 0	۴ افزایش حضور و فعالیت گروه‌های معارض دولت در منطقه شرق ترکیه و درگیری آن‌ها با دولت ترکیه

۵	0.00	25/026	4/6250	64/1	34/4	1/6	0.0 0	0.0 0	عضویت و نفوذ ترکیه در اتحادیه‌های سیاسی و اقتصادی منطقه‌ای و بین‌الملل	۵
۷	0.00	29/588	4/7031	70/3	29/7	0.0 0	0.0 0	0.0 0	وجود اختلافات ارزی و مرزی بین ایران و ترکیه	۶
۸	0.00	21/298	4/5000	53/1	43/8	3/1	0.0 0	0.0 0	وضعیت تحرک، و موفقیت سیاست خارجی ترکیه در سطح منطقه و حوزه خاورمیانه	۷
۱۰	0.00	20/539	4/4375	46/9	50/0	3/1	0.0 0	0.0 0	نقش‌آفرینی نیابتی ترکیه به‌منظور مقابله با اندیشه‌های انقلاب اسلامی در منطقه	۸
۹	0.00	18/890	4/4531	51/6	42/2	6/3	0.0 0	0.0 0	هم‌راستایی برخی از سیاست‌های ترکیه با سیاست‌های آمریکا و غرب	۹
۱۲	0.00	17/870	4/3125	37/5	56/3	6/3	0.0 0	0.0 0	وجود گروه‌های معارض مشترک	۱۰
۳	0.00	18.193	4/5156	56/3	42/2	0.0 0	0.0 0	1/6	تفکر پان‌ترکیسم در میان دولت مردان ترکیه	۱۱
۲	0.00	18.581	4/4219	48/4	45/3	6/3	0.0 0	0.0 0	عضویت و نفوذ ترکیه در اتحادیه‌های سیاسی و اقتصادی منطقه‌ای و بین الملل	۱۲

این جدول میانگین عوامل سیاسی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در قبال ترکیه را در نمونه آماری نشان می‌دهد و در حقیقت توصیفی از نمونه آماری (۵۲ نفر) هست. با توجه به مقادیر بدست آمده همه میانگین‌ها بالای عددسه است، یعنی در پاسخ‌های نمونه آماری به این ۱۲ عامل سیاسی توافق نسبی وجود دارد، یعنی پاسخ دهندگان به این عوامل در طیف لیکرت؛ بیشتر گزینه‌های زیاد (۴) و خیلی زیاد (۵) را انتخاب کرده‌اند و همچنین با توجه به مقدار t که همگی خارج از بازه ۱.۹۶ و -۱.۹۶ هستند و نیز مقادیر Sig که همگی پایین‌تر از ۰.۰۱ است به احتمال ۹۹ درصد تمامی عوامل سیاسی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در قبال

ترکیه توسط نمونه آماری (۵۲ نفر) تأیید شده‌اند. در ضمن با فرمول فریدمن عوامل اولویت بندی شده که در جدول بالا قابل مشاهده است.

بحث و نتیجه‌گیری

نتیجه‌گیری: بر اساس یافته‌های پژوهش و تجزیه و تحلیل صورت گرفته و در نهایت تعیین عوامل سیاسی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی کشور در مقابل ترکیه می‌توان بدین صورت جمع‌بندی نمود که عوامل ذکر شده در واقع پاسخ مناسبی به سؤال تحقیق مبنی بر چیستی عوامل سیاسی ترکیه مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی کشور است که در قالب ۱۲ عامل سیاسی به ترتیب اهمیت برابر جدول زیر تعیین شده‌اند.

جدول (۳): اولویت عوامل سیاسی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا در قبال ترکیه

اولویت بندی	عوامل
۱	سیاست مستقل ج.ا.ا در منطقه و جهان
۲	عضویت و نفوذ ترکیه در اتحادیه‌های سیاسی و اقتصادی منطقه‌ای و بین‌المللی
۳	تفکر پان ترکیسم در میان دولت مردان ترکیه
۴	افزایش حضور و فعالیت گروه‌های معارض دولت در منطقه شرق ترکیه و درگیری آن‌ها با دولت ترکیه
۵	عضویت و نفوذ ترکیه در اتحادیه‌های سیاسی و اقتصادی منطقه‌ای و بین‌المللی
۶	میزان همگرایی مردم شرق ترکیه با حکومت مرکزی
۷	وجود اختلافات ارضی و مرزی بین ایران و ترکیه
۸	وضعیت تحرک، و موفقیت سیاست خارجی ترکیه در سطح منطقه و حوزه خاورمیانه
۹	هم راستایی برخی از سیاست‌های ترکیه با سیاست‌های آمریکا و غرب
۱۰	نقش آفرینی نیابتی ترکیه به منظور مقابله با اندیشه‌های انقلاب اسلامی در منطقه
۱۱	همپوشی جغرافیایی حوزه نفوذ و رقابت در حوزه منافع و علائق دو کشور
۱۲	وجود گروه‌های معارض مشترک

پیشنهادات

لازم است برای کم رنگ کردن نقش نیابتی ترکیه در مقابله با اندیشه‌های انقلاب اسلامی در منطقه غرب آسیا (خاورمیانه)، ج.ا.ا ضمن تأکید بر اتحاد امت اسلامی و حمایت از مواضع به حق ملل مسلمان منطقه در بیداری اسلامی، برقراری روابط و تعامل و همکاری با کشورهای آزاد شده از رژیم‌های سرسپرده را در یکی از اولویت‌های سیاست خارجی خود قرار دهد. با توجه به توانمندی‌های اقتصادی ترکیه لازم است ج.ا.ا از ظرفیت‌های موجود طرفین برای ارتقا روابط اقتصادی

به صورت سرمایه گذاری دوجانبه استفاده نموده و با گره زدن منافع ترکیه با جمهوری اسلامی ایران در جهت افزایش امنیت دو جانبه تلاش نمایند. همچنین با توجه به روابط راهبردی ترکیه با آمریکا و روابط دفاعی امنیتی ترکیه با رژیم اشغالگر قدس و تلاش ترکیه برای پیوستن به اتحادیه اروپا، لازم است که ج.ا.ا در مسائل راهبردی ملی و منطقه‌ای که به نوعی منافع ملی را شامل می‌شود جانب احتیاط را گرفته و امتیاز بی‌جهت به سیاستمداران ترک ندهد. و در ضمن با توجه به اشتراکات دینی دو کشور به‌ویژه جمعیت قابل توجه شیعه و علوی در ترکیه، نیاز است که روابط فرهنگی ج.ا.ا با ترکیه ارتقا یافته و در تعاملات خود نسبت به جمعیت شیعه و علوی ترکیه توجه خاصی داشته باشد.

منابع

- امام خامنه‌ای، مجموعه بیانات، قابل دسترس در www.khamenei.ir
- ابوالحسن شیرازی. (۲۰۱۷). دیپلماسی فرهنگی و نقش انجمن‌های دوستی در روابط بین الملل. فصلنامه مطالعات روابط بین الملل، ۱۰ (۳۸)، صص ۹-۲۵.
- اسدپور، ح. (۱۳۹۰). ظهور و سقوط خانواده حیات داوودی در بوشهر. مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۲۸ (15)، صص ۳۷-۶۲.
- بهشتی پور، (۱۳۹۰)، فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، شماره ۴۷: صص ۱۵ - ۸.
- تریابی و صانعی. (۲۰۱۶). نقشه ابرپروژه جاده ابریشم از چشم انداز نظریه همگرایی. فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، ۱۲ (۳۵)، صص ۷-۲۶.
- ثریا. (۲۰۱۰). همگرایی منطقه ای قفقاز جنوبی: مقابله و چالش‌ها از منظر جمهوری اسلامی. فصلنامه مطالعات روابط بین الملل، ۳ (۱۲)، صص ۱۶۹-۱۹۸.
- خداداد کاشی، رحیمی، محمد و جعفری. (۲۰۱۲). دریافت پتانسیلی ایران به ترکیه در گروه اسلامی جنوب غربی آسیا. دوفصلنامه مطالعات علمی و سیاستهای اقتصادی، (۲۲)، صص ۷۹-۹۴.
- زرگر، صیاد، و سینا. (۲۰۱۶). اهمیت اوراسیای مرکزی در رقابت‌های ژئوپلیتیکی بین قدرت‌های بزرگ. فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، ۱۲ (۳۶)، صص ۱۶۹-۱۹۶.
- سنایی اردشیر. (۲۰۱۱). چارچوبی تحلیلی برای بررسی روابط ترکیه و اسرائیل پس از به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه (۲۰۱۰-۲۰۰۲)، فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، صص ۱۸۰-۱۵۱.
- شهبازی، سهند؛ مسعودنیا و گودرزی، (۲۰۱۹). تأثیر روابط ایران و ترکیه بر روند همگرایی در خاورمیانه، فصلنامه علمی- پژوهشی پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، صص ۱۸۹-۱۶۵.
- صدقی زاده، (۱۳۹۰)، فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، شماره ۴۷: ۱۴.

- کولایی؛ کاویانی فر. (۲۰۱۹). ایران و ترکیه در مجموعه امنیتی آسیای مرکزی. فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، ۱۶۹-۱۴۱.
- مرادیان، محسن. (۱۳۸۵)، برآورد استراتژیک ترکیه، تهران، مؤسسه فرهنگی ابرار معاصر.
- نصراللهی و ابوالحسن شیرازی. (۲۰۲۰). جمهوری اسلامی و آسیای مرکزی: امکان ارزیابی در سیاست خارجی با هم بر کشور تاجیکستان. فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، ۱۳ (۱)، ۱۴۳-۱۷۸.
- هالستی، کی.جی. (۱۳۸۳)، مبانی تحلیل سیاست بین‌الملل، ترجمه: مستقیمی، بهرام و طارم، مسعود. تهران، نشر، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- هراتی و زیرکی حیدری. (۲۰۱۸). مناسبات «نفرین منابع» و الگوی ناکامی «دولت توسعه گرا» در دولت های نفت خیز انرژی. سیاست جهانی، ۷ (۳)، ۲۶۳-۲۸۹.

